

De correspondentie van Willem van Oranje

J.G. Smit

Inhoud:

I. Inleiding

II. Geschiedenis van het project

1. Onderzoek en organisatie
2. Van gedrukte inventaris tot digitale databank
3. Van microfilm tot beeldbank

III. Verantwoording

1. Het onderzoek
2. Aard van de opgenomen documenten
 - a. Brieven
 - b. Rekesten
 - c. Instructies, memories en credenties
 - d. Commissies
 - e. Redevoeringen, proposities en aantekeningen over gesprekken
 - f. Afschriften
 - g. Excerpten
3. Herkenning van prinselijke documenten, titulatuur en mede-geadresseerde
4. Niet opgenomen categorieën

I. Inleiding

Het project *De correspondentie van Willem van Oranje*, waarvan de resultaten thans in de vorm van een databank en een beeldbank op het world wide web worden gepubliceerd, heeft een lange voorgeschiedenis. Die voorgeschiedenis is ook van invloed geweest op het eindresultaat. Daarom is het nodig hier het een en ander daarover mee te delen en op een aantal aspecten nader in te gaan, zoals de geschiedenis van het project en de verantwoording van de in de loop der tijd gemaakte keuzes. Een afzonderlijke bijdrage geeft de toelichting en achtergronden bij de zoekvelden van de databank. Die achtergronden verduidelijken de consequenties van de werkendeweg gemaakte keuzes.¹

Aan de totstandkoming van het project hebben vele personen verspreid over een lange periode meegewerkt. Zoveel, dat er geen denken aan is hier namen te noemen. Daarom hier anoniem: de dank gaat uit naar alle medewerkers van archieven en bibliotheken die altijd even bereidwillig zijn geweest de stukken te lichten en andere diensten te verlenen; naar bestuurders en directeuren die het project in de loop der jaren enerzijds kritisch hebben gevolgd, maar anderzijds ook de nodige ruimte hebben geboden om tot dit eindresultaat te komen; naar de mensen van de techniek, die op hun gebied met de nodige expertise aan het project hebben gewerkt; en naar alle collega's en alle anderen die niet alleen uit belangstelling, maar vaak ook met raad en daad hun bijdrage hebben geleverd.

II. Geschiedenis van het project

1. Onderzoek en organisatie

De oorsprong van het project ligt in het *Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Nederlandsche geschiedenis*, verschenen in 1904. De Commissie van Advies voor 's Rijks

¹ Voor het schrijven van deze inleiding en de toelichtingen is gebruik gemaakt van een concept dat is aangetroffen bij de documentatie van J.H. Kluiver. De gedeelten *Van gedrukte inventaris tot digitale databank* en *Van microfilm tot beeldbank* zijn van de hand van F.G. Hoekstra.

Geschiedkundige Publicatiën, later genoemd de Rijkscommissie voor Vaderlandsche Geschiedenis en thans het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, schreef daarin middels de pen van haar secretaris dr. H.T. Colenbrander:² ‘Zoo één plicht, dan heeft de Noord-Nederlandsche historiografie voor de 16e eeuw dezen, van Willem van Oranje waardig te gedenken. De eerste grote bronnenpublicatie, hier te lande ondernomen, was aan hem en zijn huis, in de eerste plaats aan hem zelven, gewijd. Maar Groen’s *Archives*, hoe voortreffelijk in veel opzichten ook, voldoen niet meer aan de eischen van onzen tijd. Er is sedert hij begon nog zooveel aan het licht gekomen. De uitgave van Gachard’s *Correspondance de Guillaume le Taciturne* bewees reeds, hoeveel er nog in België bijeen te brengen was.³ Doch de beide publicatiën te zamen zijn ook nog ver van ons de volledige briefwisseling van Willem van Oranje te geven. Schier elk verslag van archiefreizen in het buitenland wijst nieuwe brieven aan;⁴ ... Het verdient o.i. alle aanbeveling, een bundel uit te geven die de bedoeling heeft met *Archives* en Gachard te zamen de publicatie der briefwisseling van Willem van Oranje tot een volledige te maken’.

Na dertig jaar leek deze wens in vervulling te gaan met de uitgave van het eerste deel van een nieuwe uitgave van de correspondentie van Willem van Oranje, bijeengebracht door de toenmalige secretaris van de Commissie en directeur van het Koninklijk Huisarchief dr. N. Japikse. Het is echter bij dit eerste deel, dat correspondentie bevat over de jaren 1551-1561, gebleven.⁵

De Commissie had destijds een aanvullende bundel op het oog. Japikse wilde daarentegen de uitgaven van Groen en Gachard completeren met een reeks die een eigen opzet zou hebben en in de toekomst een plaats zou krijgen naast genoemde edities. Het plan van Japikse was ambitieus van opzet en omvang, ook voor wat betreft de uitgestrektheid van de vindplaatsen. Hij verzamelde het materiaal in de eerste plaats in het Koninklijk Huisarchief. Veel van wat daar berustte, was in de relatief selectieve uitgave van Groen onbenut gebleven. Voor het buitenlands onderzoek maakte Japikse gebruik van de medewerking van de betreffende archiefdiensten of wetenschappelijke relaties die hem behulpzaam wilden zijn. Zelf maakte hij slechts enige oriënterende reizen die in hoofdzaak dienden om materiaal te signaleren. Naarmate de uitgave vorderde liet hij dit kopiëren.

In de uitgave bracht Japikse een ordening naar onderwerpen aan. Deze was niet stereotiep maar volgde de belangrijkste episodien uit het leven van de prins. Voor vervolgdelen stelde hij zich voor telkens aandacht te besteden aan hoofdmomenten uit de geschiedenis van de tijd. Op deze wijze kwam een persoonlijk getinte keuze tot stand. Japikse was zich daar zeer wel van bewust. In het voorwoord motiveerde hij deze wijze van werken als volgt: ‘Elke tijd heeft zijn bepaalde behoefte van ter beschikking te krijgen bronnen-materiaal. Wat een vroegere periode waardeloos liet liggen, grijpt een volgende aan, waarmede ik niet pretendeer te zeggen, dat iemand ten slotte zou wenschen maar

² *Overzicht van de door bronnenpublicatie aan te vullen leemten der Nederlandsche geschiedenis*. Commissie van Advies voor 's Rijks Geschiedkundige Publicatiën ('s-Gravenhage 1904; ongewijzigde herdruk 1950) 18-19.

³ De volledige titels van de beide hier genoemde publicaties zijn: G. Groen van Prinsterer, ed. *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange-Nassau. Première série* 8 dln. (Leiden 1835-1847). Deel I is met wijzigingen en aanvullingen herdrukt (Leiden 1841). In 1847 verscheen nog een *Supplément* op de eerste serie (Leiden 1847); L.-P. Gachard, ed. *Correspondance de Guillaume le Taciturne, prince d'Orange, publiée pour la première fois; suivies de pièces inédites sur l'assassinat de ce prince et sur les récompenses accordées par Philippe II à la famille de Balthasar Gérard*. 6 dln. (Brussel-Leipzig-Gent 1847-1857).

⁴ Colenbrander wijst hierna op de volgende verslagen: P.J. Blok, *Verslag aangaande een onderzoek in Duitsland naar archivalia belangrijk voor de geschiedenis van Nederland*. 2 dln. ('s-Gravenhage 1888); P.J. Blok, *Verslag aangaande een voorlopig onderzoek in Engeland naar archivalia, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland. Op last der Regeering ingesteld* ('s-Gravenhage 1891); H. Brugmans, *Verslag van een onderzoek in Engeland naar archivalia, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland, in 1892 op last der Regeering ingesteld* ('s-Gravenhage 1895); G. Busken Huet en J.S. van Veen, *Verslag van onderzoekingen naar archivalia te Parijs, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland, op last der regeering ingesteld* ('s-Gravenhage 1899); G. Busken Huet, *Tweede verslag van onderzoekingen naar archivalia te Parijs belangrijk voor de geschiedenis van Nederland, op last der regeering ingesteld* ('s-Gravenhage 1900); G.W. Kernkamp, *Verslag van een onderzoek in Zweden, Noorwegen en Denemarken naar archivalia, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland* ('s-Gravenhage 1903); Th. Bussemaker, *Verslag van een voorlopig onderzoek te Lissabon, Sevilla, Madrid, Escorial, Simancas en Brussel naar archivalia belangrijk voor de geschiedenis van Nederland op last der regering ingesteld* ('s-Gravenhage 1905).

⁵ N. Japikse, ed. *Correspondentie van Willem den Eerste, Prins van Oranje*. Eerste deel: 1551-1561. Uitgaven vanwege het Koninklijk Huisarchief III ('s-Gravenhage 1934).

alles te publiceren. Het schijnt, of met de bevrediging van een bepaalden wensch een nieuwe zich als van zelf opdringt – met dezelfde natuurnoodwendigheid als in het leven zelve, dat nooit stilstaat'.⁶ In 1944 kwam dr. Japikse te overlijden, zodat de reeks definitief tot één deel beperkt bleef. Het voor de editie verzamelde materiaal werd als collectie in de bestanden van het Koninklijk Huisarchief opgenomen.

B.A. Vermaseren nam in 1969 de draad van het door de Commissie gesignaleerde en door Japikse ten dele uitgevoerde project weer op. Hij zette zich daarbij af tegen het idee van de selectie zoals Japikse dat in het voorwoord van zijn *Correspondentie* had ontvouwd en pleitte voor een volledige uitgave die ook een heruitgave van alle eerdere edities zou moeten omvatten. Vermaseren maakte duidelijk dat de uitgave van Groen in vele opzichten ondeugdelijk was. Die van Gachard sloeg hij hoger aan, maar het weglaten in een heruitgave zou een grote leemte veroorzaken. Andere latere edities waren beter, maar weinig omvangrijk. Daarom zou een heruitgave hiervan niet veel werk met zich meebrengen. Vermaseren berekende het reeds uitgegeven materiaal op 3650 brieven. Een minstens zo groot aantal was na het verschijnen van deze edities gesignaleerd. Hij kwam daarmee voor zijn prognose van de omvang van het project uit op een totaal van 7500 brieven 'of misschien zelfs méér'. Bovendien pleitte Vermaseren voor het opnemen van bescheiden zoals rekeningen. Bij een aantal van 750 brieven per deel zou dit tien à twaalf delen van de Grote Serie van de Rijks Geschiedkundige Publicatiën vergen.

Een zodanige uitgave zou niet kunnen worden gerealiseerd zonder voorafgaande inventarisatie. Daarom stelde Vermaseren aan de Rijkscommissie voor om eerst een 'Inventaris van de correspondentie van Willem van Oranje' samen te stellen. Een dergelijke inventaris, naar het voorbeeld van de kort daarvoor verschenen *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse 1564-1606*⁷, zou in afwachting van een tekstuitgave reeds een eerste ontsluiting van het materiaal ten behoeve van het historisch onderzoek bieden.

In een uitvoerig rapport gedateerd 19 mei 1969 deed Vermaseren het bovenomschreven voorstel.⁸ Daarbij voegde hij een proeve van een opzet en inrichting van het project en van de uitgave. Het voorstel werd door de Rijkscommissie aangenomen en ter goedkeuring voorgedragen aan de minister van Onderwijs en Wetenschappen. Deze verleende per 23 oktober 1969 de opdracht. Vermaseren heeft betrekkelijk kort aan het project kunnen werken. In 1970 kwam de toenmalige directeur van het Bureau te overlijden en werd Vermaseren benoemd tot waarnemend directeur en secretaris van de Rijkscommissie. In 1972 kwam in deze situatie verandering door de benoeming van een onderdirecteur en de aanstelling van een tweede opdrachthouder in deeltijd, mevr. A.J. Tjaden. De in 1969 aangevangen bewerking van materiaal in het Koninklijk Huisarchief werd nu voortgezet en vervolgd met onderzoek in het toenmalige Algemeen Rijksarchief te Den Haag.

In 1974 nam het onderzoek voor het project een wending door het ter beschikking komen van gelden voor buitenlands onderzoek. Vermaseren nam nu het onderzoek in België ter hand met als eerste doel het Algemeen Rijksarchief van België. J.H. Kluiver volgde mevr. Tjaden in 1974 op en kreeg als eerste taak het onderzoek in het Haagse Algemeen Rijksarchief te voltooien. Per 1 maart 1977 ging Vermaseren met pensioen.⁹ Op dat tijdstip had hij het onderzoek in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, in de stadsarchieven van Gent en Brugge, in de rijksarchieven te Gent, Brugge en Kortrijk en in het bisschoppelijk archief te Brugge voltooid. Kluiver, met ingang van 22 februari 1977 tot enige opdrachthouder benoemd in een voltijdse aanstelling, kreeg tot taak het project te voltooien. Op dat tijdstip waren de kerngegevens van circa 4500 brieven bijeengebracht op fondsgewijs geordende fiches en per document geordende stamkaarten. In de assistentie was inmiddels mevr. J.C. Stok haar voorgangers opgevolgd. Zij zou tot 2002 bij het project werkzaam blijven.

⁶ Japikse, *Correspondentie*, XIV-XV.

⁷ A. Gerlo en H.D.L. Vervliet, eds. *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse 1564-1606* (Antwerpen 1968).

⁸ Het rapport is aanwezig in het archief van de Rijkscommissie (thans Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Den Haag). Een enigszins gewijzigde versie is gedrukt in Th.S.H. Bos en J.G. Smit, *Bibliografie van Dr. B.A. Vermaseren* ('s-Gravenhage 1977) p. 25-31: 'Rapport betreffende een uitgave van de correspondentie van prins Willem I van Oranje'.

⁹ Zie voor zijn biografie D. Haks, 'Vermaseren', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland V* (Den Haag 2001) 521-524.

Omdat niet zeker was dat in de toekomst gelden voor buitenlandse reizen beschikbaar zouden blijven, werd in overleg met de toenmalige directeur en toezichthouder, K. Kooijmans en prof. E.H. Waterbolk, de prioriteit van de werkzaamheden bij het buitenlands onderzoek gelegd. Het speurwerk in het Koninklijk Huisarchief en de Nederlandse overheidsarchieven werd tot de voltooiing van het buitenlandse onderzoek aangehouden. Dit traject is in hoofdzaak gerealiseerd in de periode 1978-1989. In die jaren deed Kluiver onderzoek in de overige stadsarchieven in België, in de collecties van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel en in de archieven en bibliotheken van Frankrijk (voornamelijk de Archives Nationales en de Bibliothèque Nationale te Parijs, de Archives communales van Orange, bibliotheken in Avignon en Besançon, en de archieven van een aantal Noord-Franse steden). In het toenmalige West- en Oost-Duitsland bezocht hij onder meer Wiesbaden, Marburg, Darmstadt, München, Stuttgart, Würzburg, Keulen, Düsseldorf, Wesel, Münster, Emden, Aurich, Hannover, Bremen, Hamburg, Bückeburg, Berlijn, Potsdam, Dresden, Magdeburg, Merseburg, Rudolstadt en Weimar.

In andere landen was het aantal archieven en bibliotheken dat voor onderzoek in aanmerking kwam overzichtelijker: in Denemarken Kopenhagen, in Zweden Stockholm, in Oostenrijk Wenen, in Italië Rome, Florence, Parma en Turijn, in Engeland Londen en Oxford. Enkele archieven leverden op schriftelijk verzoek gegevens over de aanwezigheid van correspondentie, zoals Danzig (Gdansk).

In de jaren 1989-1997 voerde Kluiver onderzoek uit in veel Nederlandse archieven en bibliotheken, uitgezonderd delen van Zuid-Holland en Zeeland en de provincies Noord-Brabant en Limburg. In 1995 kreeg mej. J. Roelevink de begeleiding opgedragen. Het vroegere Bureau had inmiddels niet alleen een andere naam (Instituut voor Nederlandse Geschiedenis) maar ook een andere structuur gekregen. Om de voltooiing van het project te bespoedigen kwam mevr. F.C. Dufour-Briët gedurende enige jaren de assistentie versterken zodat er meer en snellere invoer van gegevens in de database kon plaatsvinden. De begeleiding werd in 1997 overgenomen door J.G. Smit. Kort nadat Kluiver in juni 1998 was gepromoveerd werd hij ziek. Hij overleed nog aan het eind van dat jaar.¹⁰

Na een kort intermezzo nam J.G. Smit in het najaar van 1999 in deeltijd de werkzaamheden over. Bij de inventarisatie van de stand van zaken van het project bleek dat er door de lange duur inconsistenties en inconsequenties in de gemaakte onderzoekskeuzen en in de uitvoering daarvan waren geslopen. Aan de hand van de database en de werkdoSSIERS moest verder een beeld gevormd worden wat klaar was en wat bijna gereed, half gereed, nog in een beginstadium of nog niet gedaan was. Ook moest bekeken worden wat 'gereed', 'bijna gereed' en dergelijke eigenlijk inhielden. Vergelijking met bronnedities en het doornemen van inventarissen maakte duidelijk dat nog tamelijk veel onderzoek nodig zou zijn, naast het stroomlijnen van het verzamelde en reeds ingevoerde materiaal.

In het tijdvak 1999-2004 ondernam Smit het nog ontbrekende onderzoek in het Gelders Archief (Hof van Gelderland, huisarchief Waardenburg en Neerijnen), Utrecht (UB, Utrechts Archief [Hof van Utrecht en Handschriften]), Wijk bij Duurstede, Zaandam, Haarlem (Teylers' Stichting), Den Haag (Gemeentearchief, Koninklijke Bibliotheek, Hoge Raad van Adel), Delft (stadsarchief en hoogheemraadschap), Schiedam, Rotterdam (hoogheemraadschap Schieland, Atlas van Stolck), Schoonhoven, Dordrecht, Brielle, Zierikzee, Tholen, Bergen op Zoom, Breda, Zevenbergen, Heusden, Oosterhout, 's-Hertogenbosch, Roermond, Maastricht en uiteindelijk Simancas.

Aanvulling van het onderzoek van Vermaseren en Kluiver bleek in meer of mindere mate nodig in het Koninklijk Huisarchief en Nationaal Archief in Den Haag en in de archieven en bibliotheken te Zwolle, Deventer, Arnhem, Amersfoort, Utrecht, Amsterdam, Alkmaar, Hoorn, Purmerend, Haarlem, Leiden, Rotterdam, Middelburg, Vlissingen, Antwerpen, Brussel, Brugge, Gent, Mechelen, Leuven, Hasselt (België), Luik, Lille, Wiesbaden, Marburg, Parijs en Orange. Enkele archieven waar weining bronnenmateriaal was te verwachten, konden schriftelijk of via derden worden afgedaan: Assen, Hasselt (Overijssel), Oldenzaal, Twickel, Doesburg, Doetinchem, Grave, Eindhoven, Venlo, Emden. Vanaf 1998 trad mevr. I.J.A. Nijenhuis op als begeleidster. B.J. Ibelings assisteerde in 2002-2003 bij het onderzoek.

In diezelfde periode werd het stroomlijnen van de invoerdatabase doorgevoerd en vond de arbeid voor het uiteindelijke doel plaats: de webpublicatie van de doorzoekbare databank en de

¹⁰ Ter nagedachtenis van Kluiver verscheen de bundel *Hein Kluiver: een Zeeuws cultuurhistoricus*. F. Smulders en E. van der Doe, eds. (Middelburg-Zierikzee 2003).

raadpleegbare beeldbank. Zo moesten van nog bijna 1000 records de afbeeldingen worden verzameld en moesten enkele honderden afbeeldingen opnieuw worden besteld. Dit diende bijna altijd ter plaatse te gebeuren. Ook stelde de doorzoekbaarheid haar eisen: er moest worden geanticipeerd op de zoekwoorden die een toekomstige onderzoeker zou kunnen gebruiken. Veel teksten van het veld Inhoud zijn daarop aangepast.

Het onderzoek van Vermaseren en assistenten heeft uiteindelijk geresulteerd in ongeveer 4500 records, dat van Kluiver en assistenten in 5600 en dat van Smit in 2500. Onder verantwoordelijkheid van Kluiver zijn de door hem en Vermaseren verzamelde briefgegevens ingevoerd. Het laatste recordnummer van deze reeks is 10.334. Onder verantwoordelijkheid van Smit zijn de gegevens ingevoerd vanaf het recordnummer 10.337.

2. Van gedrukte inventaris tot digitale databank

De door Vermaseren opgezette werkwijze veranderde door de intrede van de computer. Eind 1984 werd mede op advies van de Rijkskantoomachinecentrale speciaal voor het project de eerste computer aangeschaft met een eigen database. De structuur die voor de brieven-database werd ontwikkeld, was geënt op het reeds gehanteerde systeem met kaartenbakken. In het begin werd de database vooral als een soort tekstverwerker gebruikt. De database en de invoertoepassing veranderden daarna nog sterk maar de oorspronkelijke structuur bleef grotendeels gehandhaafd. De database werd echter steeds minder als tekstverwerker gebruikt en steeds meer als echte database met bijbehorende bewerk- en zoekmogelijkheden.

Van de betrokken medewerkers vergde de ingebruikneming van een database de nodige aanpassingen. Meegroeiend met de tijd en de ontwikkeling van de techniek onderging de database vervolgens nog een aantal technische veranderingen, wat gepaard ging met haperingen en vertragingen. In het begin was het instituut daarbij op automatiseringsgebied geheel afhankelijk van externe expertise, maar dit werd minder toen gaandeweg er ook intern meer kennis en ervaring op technisch gebied kwam.

De uiteindelijke publicatievorm wijkt af van de invoertoepassing. Voor de publieksversie is op basis van de invoerdatabase een webtoepassing ontwikkeld waarmee de databank bevroegd en doorzocht kan worden. De afbeeldingen van de brieven zijn bijeengebracht in een beeldbank en opvraagbaar in pdf-formaat. Het besluit tot een web (internet) publicatie heeft een lange voorgeschiedenis. Met de technologische ontwikkelingen groeide het besef dat een gedrukte inventaris achterhaald was en dat een database publicatie de onderzoeker meer mogelijkheden en flexibiliteit zou bieden.¹¹ Toen in 1996 tot digitale uitgave werd besloten, waren er twee opties: op CD-ROM (later ook DVD) of on-line, via internet. De kwestie bleef gedurende aan aantal jaren onduidelijk. De voorkeuren verschoven naar gelang de vele onderling tegenstrijdige externe adviezen die hierover werden verkregen. Na de jongste eeuwwisseling werd uiteindelijk in aansluiting bij de meer algemene tendens, besloten via het world wide web te gaan publiceren, conform het bredere besluit de website van het instituut als preferent medium voor elektronische publicaties te gaan gebruiken.

Vermaseren schreef in zijn rapport, dat een inventaris het noodzakelijke voorwerk van een brieveneditie was. Dit werd evenwel geschreven in een tijd dat nog in grote reeksen werd gedacht. Van een volledige uitgave kon en kan geen sprake zijn. Het materiaal is reeds tijdens het project toegankelijk gemaakt door verfilming. Daarbij blijft een probleem dat veel materiaal – met name het Duitse, maar ook de Franse ontwerpen en minuten – voor een onge oefend oog moeilijk leesbaar blijft. Een selectieve uitgave – naar onderwerp, correspondent – blijft daarom gewenst. Het voorwerk daarvoor is met de data- en beeldbanken beschikbaar.

3. Van microfilm tot beeldbank

Al in 1974, aan het begin van zijn aanstelling, ging Kluiver over tot het laten verfilmen van de documenten aangetroffen in toen door hem bewerkte archief van het Hof van Holland. Het jaar daarop

¹¹ Voor het eerst in de stukken genoemd op 31 oktober 1995, archief ING, dossier Correspondentie Willem van Oranje, nr. 95.325, overigens dan al met het idee ook afbeeldingen te publiceren 'naast eventueel een boekeditie'.

breidde hij dat uit tot de nog niet uitgegeven documenten op het toenmalige Algemeen Rijksarchief, thans het Nationaal Archief. Na het vertrek van Vermaseren ging Kluiver verder met de fotografie van het bronnenmateriaal dat eerstgenoemde had bewerkt. Ook de documenten die Groen van Prinsterer en Gachard hadden uitgegeven en de verzamelingen negentiende-eeuwse afschriften verfilmde hij. Want, zoals het jaarverslag van de Rijkscommissie over 1977 meldde: ‘In de meeste gevallen worden thans de brieven al tijdens het archiefonderzoek eigenhandig gefotografeerd, aangezien het laten fotograferen van de afzonderlijke brieven, vooral indien het achteraf werd gedaan, vaak tot coderingsproblemen leidde en veel extra werk veroorzaakte’. De reden voor de overgang op fotografie was allereerst de tijdsbesparing: ‘Het vaak tijdrovende terugzoeken van brieven bijv. bij problemen van datering kan hierdoor achterwege blijven, terwijl voor later een ruimer gebruik van de inventaris mogelijk wordt gemaakt’.¹²

Met dat ‘latere ruimere gebruik’ introduceerde Kluiver een stille wens: het laten uitgroeien van de inventaris tot een klein documentatiecentrum, waar dat ook ondergebracht zou worden. Die gedachte was niet nieuw. Ook Vermaseren had wel eens hardop gedroomd van een ‘Willem van Oranje-instituut’. Hij liet zich daarvoor inspireren door het Grotius-instituut en het Instituut voor Intellectuele Betrekkingen.¹³ Een naambord werd alvast ontworpen.

De voordelen van de documentfotografie, zeker als die gelijktijdig met het onderzoek plaatsvond, waren evident. De in de archieven gemaakte beschrijving van documenten kon achter het eigen instituutsbureau worden gecontroleerd, en verwante of schijnbaar verwante documenten van verschillende herkomst konden met elkaar worden vergeleken. De tijdswinst die daardoor werd behaald, werd echter voor een belangrijk deel tenietgedaan door de in de praktijk gegroeide gewoonte op den duur alles te gaan fotograferen, ook met terugwerkende kracht. De fotografie ging daardoor interfereren met het echte archiefonderzoek, waarvoor nog steeds veel tijd en aandacht nodig was.

In druk was publicatie van de afbeeldingen onmogelijk, maar digitaal kon op dit gebied veel meer. Samen met het Nederlands Historisch Data Archief (NHDA), later opgegaan in het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijke Informatievoorziening (NIWI),¹⁴ dat beschikte over expertise op het gebied van scanning en digitalisering in geschiedwetenschappelijk verband, werd in 1996 een haalbaarheidsonderzoek uitgevoerd naar de digitalisering van de afbeeldingen. Dit leidde in het volgende jaar tot een gezamenlijke subsidieaanvraag bij de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek voor de scanning van de afbeeldingen van de brieven. De aanvraag werd in maart 1998 gehonoreerd.

De opzet van wat in de wandeling het ‘scanproject’ ging heten was nieuw voor het ING. Van meet af aan was het duidelijk dat de omvang beperkt moest worden. Van vele brieven waren verschillende verschijningsvormen bekend, die waren aangetroffen in diverse archieven. In overleg met het NHDA werd besloten uit te gaan ‘van één [verschijningsvorm] per brief, i.e. de expeditie. Mocht die er niet zijn, of is de kwaliteit ... slecht, dan wordt de volgende verschijningsvorm gekozen (de minuut). Het ING stelt de rangorde van de verschijningsvormen vast ..., het NHDA [bepaalt] de kwaliteit. Dit is een aanzienlijke vereenvoudiging en betekent ook een duidelijke vermindering van het te scannen materiaal’.¹⁵ Ook met deze beperking betekende dit dat er uiteindelijk bijna veertigduizend afbeeldingen moesten worden gescand, gecontroleerd, eventueel geherscand, en verwerkt. Daarbij kwam nog de toevoeging van een ‘bewijs van herkomst’ of ‘watermerk’, waarin de naam van de instelling die het betreffende document beheerde en de precieze vindplaats worden vermeld.

Na het wegvallen van Kluiver als bewerker in 1998, werden de inhoudelijke werkzaamheden en het scanproject formeel beheersmatig uiteengetrokken. Aan beide werd tegelijk gewerkt, al was in de praktijk de scheiding niet altijd strikt te handhaven en werd de logistiek van beide deelprojecten bemoeilijkt door de gelijktijdige bewerking van hetzelfde materiaal met verschillende doeleinden. Voor de selectie van de te scannen verschijningsvormen werd de databank als uitgangspunt genomen. Op basis van een inventarisatie van de diverse vormen en de soorten materiaal (microfiches, foto’s en

¹² *Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis. Jaarverslag 1977* ('s-Gravenhage 1978) 18.

¹³ Voluit: Instituut voor Intellectuele Betrekkingen tussen de Westeuropese landen in de 17e eeuw. Het instituut was verbonden aan de universiteit van Nijmegen.

¹⁴ Dit instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen bestond van 1997 tot 2005.

¹⁵ Verslag van een ‘bijeenkomst met het NHDA’ te Leiden d.d. 16 sept. 1996. Archief ING, dossier Correspondentie Willem van Oranje.

fotokopieën in uiteenlopende kwaliteiten) werd in de tweede helft van 1999 en de eerste helft van 2000 een proefproject uitgevoerd met duizend brieven, een representatieve steekproef van tien procent van het totale materiaal.

De verdere afwikkeling van het project werd op basis van de ervaringen van deze proef voortgezet, waarbij de voortgang vooral werd bemoeilijkt door de enorme omvang van het project. Het bleek moeilijk een exact overzicht te krijgen van de hoeveelheid materiaal, want er werden in de afrondende fase nog 2500 documenten (overeenkomend met 7500 afbeeldingen) toegevoegd. Daarbij kwam de noodzaak tot herscanning, omdat een deel van de digitalisering om diverse redenen was afgekeurd. Een deel van het materiaal moest verder opnieuw worden gescand aangezien door scanfouten of slechte originelen het resultaat niet aan de kwaliteitseisen voldeed. Procentueel was dit aantal niet zo groot, maar door de omvang kwam één procent overeen met 120 brieven of 350 afbeeldingen. Pas in de eindfase konden de verschillende betrokkenen de voordelen van de digitale camera benutten.

De leiding en begeleiding van de werkzaamheden voor de scanning waren aan ING-zijde in de eerste jaren toevertrouwd aan mevvr. I.J.A. Nijenhuis en daarna aan F.G. Hoekstra. Mevvr. E.C.M. Huysman nam vanaf het begin een groot aandeel in de digitale component van het project, zowel ten aanzien van het scanproject als de ontwikkeling van de webapplicatie. Zij coördineerde de werkzaamheden van de medewerkers die voor kortere of langere tijd aan het project verbonden waren: mevvr. F.E. Gutierrez Rojas, mevvr. J.C. Stok, mevvr. M.H.M.M. Sopers-Eijkemans, mevvr. M.J.C. Swüste en H.J.M. van Dapperen.

III. Verantwoording

1. Het onderzoek

Na voltooiing van het werk kan worden geconstateerd, dat Vermaseren in zijn rapport van 1969 en Kluiver in zijn tussenrapport van 1977 nog te bescheiden verwachtingen hebben gehad. Het aantal documenten heeft hun ramingen verre overtroffen. Bij de pensionering van Vermaseren waren er door hem en zijn assistenten de basisgegevens van circa 4500 documenten verwerkt. Kluiver heeft daar circa 5600 nummers aan toegevoegd, en Smit met assistentie vervolgens nog 2500. Bij de afsluiting van de databank per 1 februari 2005 stond de teller op 12.609 records. De documenten daarin opgenomen waren aangetroffen in 194 archieven, bibliotheken en musea in 14 landen.

De databank heeft niet de pretentie volledig te zijn. Het laatste document is stellig niet gevonden. Leidraad bij het onderzoek is geweest om op grond van het kernmateriaal in het Koninklijk Huisarchief en in het Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden het correspondentennetwerk van prins Willem van Oranje te reconstrueren en aan de hand daarvan vast te stellen waar archivalia aanwezig zouden kunnen zijn. In de omgekeerde richting is gewerkt door aan de hand van gidsen en inventarissen na te gaan waar archivalia in relatie tot de prins aanwezig zouden kunnen zijn. Maar zo goed is de heuristiek niet of er ontglipt nog wel eens een document of een dossier aan de onderzoeker. Een deel van het materiaal was te lokaliseren aan de hand van de grote en kleinere edities van Groen van Prinsterer, Gachard, Kervyn van Lettenhove, Van Someren en Japikse.¹⁶ In een beperkt aantal gevallen was het niet mogelijk dit materiaal terug te vinden. Ook brieven uit autografenverzamelingen die in aucties zijn geveild, zijn soms niet teruggevonden. In deze gevallen gaat het echter tezamen slechts om enkele tientallen documenten. Zowel de in bronnenuitgaven uitgegeven maar niet in de archieven teruggevonden documenten, als de in veilingcatalogi vermelde en niet getraceerde stukken, hoe summier de gegevens soms ook zijn, zijn opgenomen.

¹⁶ Behalve op de in de noten 3 en 5 genoemde edities wordt hier bedoeld op J.C.M.B. Kervyn de Lettenhove en L. Gilliodts van Severen, eds. *Relations politiques des Pays Bas et d'Angleterre sous le règne de Philippe II*. 11 dln. (Brussel 1882-1900); J.F. van Someren, *La correspondance du prince Guillaume d'Orange avec Jacques de Wesenbeke. Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau. Supplément au recueil de M. Groen van Prinsterer* (Utrecht-Amsterdam 1896). Beide publicaties voegen documenten uit de collecties in Londen en Oxford aan de bestaande edities toe. De vele publicaties van documenten door Diegerick uit het stadsarchief van Ieper hoefden helaas niet meer getraceerd te worden, aangezien deze in de eerste wereldoorlog verloren zijn gegaan.

Een belangrijk hulpmiddel bij het onderzoek is de documentatie van Japikse geweest. Deze zette de onderzoekers op het spoor van veel correspondenten en hun archivalia. Een voorbeeld hiervan zijn de bijlagen bij een procesdossier voor de Hoge Bank van Klaring in Overijssel uit 1680. Daarin bevinden zich zeven originele brieven van de prins aan de magistraat van Woerden uit 1575 (inventarisnummers 12319-12325). Dankzij het feit dat er in de jaren 1930 – bewaard gebleven – correspondentie geweest is tussen het toenmalige Rijksarchief in Overijssel en Japikse naar aanleiding van diens rondschriften over de aanwezigheid van brieven van Willem van Oranje, konden deze brieven, aanwezig op een niet zo voor de hand liggende plaats, opgespoord worden.

In het kader van deze inleiding is het niet zinvol al te veel in te gaan op alle archieven en bibliotheken die in het kader van het project zijn bezocht en waaruit al of niet bronnenmateriaal is ontleend. De volledige lijst van archieven, bibliotheken, musea en documentatiecentra is op te vragen via de Bronnenlijst. De gebruiker van de databank kan aan de hand van deze informatie en door de zoekmogelijkheden van de velden Bron en Toegang constateren of door hem in de archieven aangetroffen of aan hem uit de literatuur bekende documenten mogelijk aan de aandacht van de bewerkers zijn ontsnapt.

De oogst komt van ver uiteenliggende velden. In de eerste plaats uit het Koninklijk Huisarchief, waar een drietal bestanden lang verborgen en onbewerkt waren gebleven: de formulierboeken, het bestand ‘Wiesbaden’ en ten slotte bronnenmateriaal over het goederenbeheer. Van de buitenlandse archieven zijn het vooral de Duitse archieven die nieuw materiaal hebben geleverd: die van de naaste familie in het archief te Wiesbaden, van de bevriende en verwante vorsten van Hessen en Saksen in Marburg en Dresden. In Rudolstadt berust de correspondentie van Willem van Oranje met zijn zwager Günther van Schwarzburg, in Stuttgart die met hertog Christoffel van Württemberg, in het Staatsarchief te Bückeburg die met de familie van Holstein-Schaumburg.¹⁷ De stedelijke archieven van Keulen, Hamburg, Bremen en Danzig en het Deense Rijksarchief leverden vooral handelscorrespondentie, met name briefwisseling over belemmeringen die de handel ondervond. In deze stukken is de prins vooral stadhouder van Holland, die op het doen en laten van de inwoners van zijn gewest wordt aangesproken.

Waar gewerkt werd in de voetsporen van Gachard, Van Someren en Kervyn van Lettenhove – België, Frankrijk, Spanje, Engeland –, leek het er aanvankelijk op dat weinig voor de arenlezers na de maaiers was overgelaten. Toch blijkt ook hier dat er nog veel geoogst kon worden: in Antwerpen, Brussel, Mechelen, Gent, Brugge, Parijs, Orange, Simancas, Londen en Oxford.

In de archieven van enkele hoofdrolspelers in het leven van Willem van Oranje en in de Opstand is opmerkelijk veel origineel bronnenmateriaal overgeleverd. Te noemen zijn hier de eerste echtgenote Anna van Egmond, Jacob van Wesembeke, Bernhard van Merode, heer van Rummen, onder meer luitenant-gouverneur van Friesland, Charles de Trello, gouverneur van Loevestein en Herentals, Nicolaas Ruychaver, Arend van Dorp, hofmeester van de prins, Joost Borluut, eerste schepen van Gent. Iemand als Gerard Proninck van Deventer, aanhanger van de prins en burgemeester van 's-Hertogenbosch, komt met zijn brieven niet verder dan Nicolaas Brunynck, de voornaamste secretaris en vertrouweling van de prins. Omdat deze die brieven voorlegt aan Willem van Oranje of hem de inhoud ervan mededeelt, zijn die brieven in de databank opgenomen als gericht aan de prins.

Veel voldoening gaf het documenten op onverwachte plaatsen aan te treffen, vooral als naderhand bleek dat het de enige vindplaats was. Hier is te wijzen op een rekest van de doopsgezinden te Antwerpen uit 1566 en een antwoord van de prins aan de predikanten te Gent uit 1584, beide aangetroffen in Delft, en een beschikking op een rekest van de lutheranen, eveneens uit Antwerpen, uit 1567, gevonden in Brielle. Dit laatste stuk is zelfs een origineel.¹⁸ In Alkmaar en Leiden is al vroeg het historisch belang onderkend van de documenten die betrekking hadden op het beleg en ontzet van die steden. In de stadsarchieven liggen de stukken mooi bijeen.¹⁹

¹⁷ Adolf van Holstein-Schaumburg was in de jaren 1568 en 1569 stadhouder op de Dillenburg toen de Nassaus op veldtocht gingen.

¹⁸ Nrs. 9571, 10608 en 10805.

¹⁹ Regionaal Archief Alkmaar, Oud-stadsarchief van Alkmaar nr. 2076; Regionaal Archief Leiden, Secretariearchief I nrs. 1327-1380. De collectie Ramazotti, aanwezig op laatstgenoemd archief en eveneens het Leids ontzet betreffend, bevat voor ons doel slechts een enkel document.

Een aparte soort vindplaats zijn de collecties handschriften en verspreide stukken. Die zoekt men traditioneel vooral in de wetenschappelijke bibliotheken, maar dergelijke collecties zijn er ook in de meeste archieven. Voor dit project leverden ze nogal wat documenten op. In de handschriftencollecties zijn vaak archivalia van particulieren terechtgekomen. Nalatenschappen kwamen en komen op de markt, worden opgekocht en kunnen dan direct (door rechtstreekse aankoop) of indirect (via verzamelaars, die weer doorverkopen of legateren) in de bibliotheken terechtkomen. Voor de correspondentie van Willem van Oranje belangrijke verzamelingen zijn die van Beeldsnijder van Voshol, Koning, Van Musschenbroeck, Van Sypesteyn, en in het buitenland Cotton, Balbo, Colbert. Soms, als dergelijke collecties door verkoop opnieuw verspreid zijn geraakt, zijn negentiende-eeuwse afschriften ervan aangetroffen.

De inventarisnummers volgen de meest recente stand van inventarisatie, voorzover bekend. In de laatste decennia is sprake geweest van veel herinventarisatie en daarmee gepaard gaande hernummeringen. Dit is onder meer het geval geweest bij de archiefbestanden Rekenkamer van Zeeland, stadsarchief Arnemuiden (beide Zeeuws Archief), de archiefbestanden Van Dorp, Paulus Buys, Johan van Oldenbarnevelt, de zogenaamde bestanden 'Regeringsarchieven Nieuwe Tijd' en de Nassause Domeinraad (alle Nationaal Archief Den Haag), de correspondenties van de stadsbesturen van Gouda, Haarlem en Zwolle, en het archiefbestand Gecommitteerde Raden van het Noorderkwartier (Rijksarchief in Noord-Holland). Ook in buitenlandse archieven is herkend, hernoemd en hernummerd (Wenen, Dresden).

In de laatste fase van de verwerking van het onderzoek en de bewerking van de databank is getracht de wijzigingen in nummering en naam zo veel en zo goed mogelijk door te voeren. Dat is niet in alle gevallen gelukt. Met name als een inventarisator niet alleen heeft vernummerd maar ook documenten uit een oud inventarisnummer heeft verspreid over meerdere nieuwe nummers, zijn niet alle stukken, door vorige bewerkers gezien, teruggevonden. Te verwachten is dat in de toekomst nog meer sprake zal zijn van herinventarisatie en gewijzigde nummering. De gebruiker moet hiervoor op zijn hoede zijn.

2. Aard van de opgenomen documenten

In de volgende paragrafen wordt nader ingegaan op de aard van de opgenomen documenten en op welke categorieën naast 'echte' brieven in de databank zijn opgenomen.

a. Brieven en documenten

De term correspondentie is in edities onder die naam van de vorige eeuw tot heden niet beperkt gebleven tot hetgeen in letterlijke zin onder briefwisseling wordt verstaan. Zou die letterlijke betekenis zijn aangehouden, dan zou veel materiaal uit de edities van Groen van Prinsterer, Gachard en anderen achterwege hebben moeten blijven. Deze uitgaven bevatten veel memories, instructies en redevoeringen.

Voor de inventaris moesten deze grenzen opnieuw worden getrokken, enerzijds om geen belangrijke stukken buiten te sluiten, anderzijds om niet op een hellend vlak terecht te komen waarbij het ene nieuwe criterium weer een ander zou oproepen. Zo kunnen documenten die handelen *over* de prins niet worden gerekend tot een vorm van correspondentie. Zij zijn immers geen mededeling aan of bericht van de prins.

Dit laatste is als hoofdbeginsel voor opname gehanteerd: een document in de vorm van een brief of een andere specifieke verschijningsvorm gegoten mededeling van een persoon of instantie aan de prins of omgekeerd en al of niet voor publicatie bedoeld. Op deze wijze is voorzien in de mogelijkheid tot opname van belangrijke, in het verleden reeds uitgegeven stukken, nieuw gevonden stukken die niet tot de correspondentie in strikte betekenis behoren en documenten die door specifieke inrichting en opzet evenmin tot het courante begrip correspondentie worden gerekend.

Zou een definitie als die van Mathijssen zijn gevolgd ('een brief is een tekst die gericht is op het in stand houden of leggen van contact tussen schrijver en een niet anoniem persoon of een aantal niet anonieme personen die met elkaar in betrekking staan en die in eerste instantie niet geïntendeerd is voor openbaarmaking of reproductie'),²⁰ dan zouden zouden brieven van en aan instanties zijn

²⁰ Marita Mathijssen, *Naar de letter: handboek editiewetenschap* (Assen 1995) 366.

buitengesloten (de Staten van Holland, de Staten-Generaal) en ook de openbare of ‘open’ brieven niet zijn opgenomen. Tot de laatste categorie horen bijvoorbeeld commissies, paspoorten, sauvegardes en dergelijke documenten, die de houder in bezit heeft om ze desgevraagd te tonen aan wie daarom vraagt of van wie hij iets gedaan wil krijgen.

Als uiterlijke vorm kunnen dergelijke documenten een oorkonde zijn, geschreven op perkament of papier, of een letterlijk ‘open’ brief, niet dichtgezegeld. Dit onderscheid is te maken als de originelen zijn overgeleverd. Als dat niet het geval is, dan is vaak uit de tekst van het betreffende document niet af te leiden of er in de wijze van uitvaardiging sprake zal zijn geweest van een zuivere brief of van een oorkonde.

Het maken van onderscheid tussen de persoonlijke brief en de ambtelijke of semi-ambtelijke brief bij de samenstelling van deze inventaris was te meer niet wenselijk, omdat ervan uitgegaan mocht worden dat de gebruiker zal verwachten dat hij ook de open brieven en de briefwisseling met instanties erin aan zal treffen. Daarom is in deze inleiding en verantwoording ook doorgaans sprake van de term documenten en niet van brieven, om misverstanden uit te sluiten.

Genoemde opnamecriteria hebben ertoe geleid, dat behalve de correspondentie in engere zin ook zijn bewerkt: rekesten, instructies, memories en credenties, commissies, redevoweringen, proposities en aantekeningen over gesprekken, afschriften, excerpten. Op deze categorieën wordt hierna ingegaan.

b. Rekesten

De aan de prins gerichte rekesten zijn sterk verweven met de correspondentie, omdat in veel gevallen een antwoord in de vorm van een beschikking (marginale apostille) erop werd aangetekend. Die kantbeschikking kon uitmonden in een akte, als de prins zelf het uiteindelijke besluit nam, of in een brief waarmee hij het rekest doorzond naar een andere persoon of instantie, voor advies, voor afdoening of ter aanbeveling. De rekesten en de afhandeling daarvan komen met name voor in de eerste jaren na 1 april 1572 toen de prins in naam optrad als vertegenwoordiger van koning Filips II. Na het in werking treden van de Staten-Generaal en de erkenning van Matthias van Oostenrijk in december 1577 als gouverneur-generaal kwam hieraan een einde. Rekestranten gingen zich òf tot de hoogste organen richten – Matthias, de Staten-Generaal – òf tot de subalterne overheden – de provincies en de steden. De rekesten vormen hierdoor geen buitenproportioneel bestanddeel binnen het geheel, terwijl zij voor de periode waarin zij in groter getale voorkomen een interessante blik in het zich ontwikkelende nieuwe staatsbestel gunnen.

c. Instructies, memories en credenties

De instructies behoren tot de meest compacte en gecondenseerde informatie. Eén of meer personen kregen de opdracht een aantal kort en bondig omschreven punten aan een persoon of vertegenwoordiger(s) van een instantie voor te leggen. De aangesprokene kregen een exemplaar van de instructie ter hand gesteld. Soms werden de gezanten nog voorzien van een memorie als geheugensteun voor de gedachtenwisseling. Op een instructie volgde vaak een schriftelijk antwoord, meestal ook puntsgewijs opgesteld. Een credentie of geloofsbrief diende als zekerheid voor de echtheid van de missie. Ook hier betreft het een schriftelijke mededeling van of aan de prins, in dit geval gegoten in de specifieke vorm van de instructie. De instructies behoren tot het meest informatieve materiaal. Zij geven kernachtig weer om welke zaken het ging.

d. Commissies

De commissie stond in de eerste jaren van de Opstand dicht bij de instructie. Het was niet zozeer een stuk dat ten grondslag lag aan een bespreking als wel aan de uitvoering van een bepaalde taak. Waar het de uitvoering van een opdracht of een taak betrof, was geen sprake van stereotype omschrijvingen. De commissie had behalve als leidraad voor de ontvanger ook de legitimatie van de opdracht of taak in de richting van derden als functie. Behalve de feitelijke aanstelling hielden dergelijke commissies ook een instructie in voor de wijze van vervulling van de opgedragen taak. De ontvanger kon er mee aantonen dat hij de opdracht had ontvangen, dat deze nog geldig was en wat deze inhield. Daartoe diende de specifieke vorm. De meer ‘vrije’ commissies voor de uitvoering van bepaalde taken of de invulling van nieuw gecreëerde functies komen voor in de jaren vanaf 1569. Bekende vormen ervan zijn de kaperbrieven, de commissies om gelden in te zamelen bij de vluchtelingengemeenten in het

buitenland, en de commissies om verrassingsaanvallen te plegen en bij succes een nieuw plaatselijk bestuur in te richten.

In de eerste jaren na 1 april 1572 nam hun aantal sterk toe, daar de prins in de onder zijn gezag staande gebieden – Holland ten zuiden van het IJ, Zeeland, westelijk Gelderland – een strakke persoonlijke leiding gaf op politiek, bestuurlijk en militair gebied. Als nominaal stadhouder van de koning fungeerde hij als het hoogste en soms als het enige gezag. Vanaf 1576 is er in steeds mindere mate sprake van een persoonlijk getint leiderschap. De ambtelijke en militaire functies kregen een meer vastomlijnde inhoud en werden ook door andere instanties dan de prins opgedragen.

Het belangrijkste bestand van de ‘vrije’ commissies is te vinden in de zogenaamde formulierboeken, berustend op het Koninklijk Huisarchief.

e. Redevoeringen, proposities en aantekeningen over gesprekken

Enkele redevoeringen van de prins zijn op schrift gesteld. Van andere redevoeringen zijn samenvattingen opgenomen in resolutieregisters. Dergelijke documenten zijn in de inventaris opgenomen. Dit geldt ook voor redevoeringen of proposities, door gezanten of gedeputeerden tot de prins gericht. Ook zijn de aangetroffen aantekeningen van gesprekken met de prins overgenomen.

f. Afschriften

Een aanzienlijk deel van het materiaal is slechts in de vorm van afschriften overgeleverd. Reeds in de tijd zelf zijn er vele kopieën vervaardigd. Zo circuleerden van dezelfde documenten afschriften aan de hoven van Madrid, Parijs, Londen en Wenen. De hiervóór genoemde formulierboeken bevatten geen minuten maar afschriften, vervaardigd met het doel om een minder overzichtelijke verzameling ontwerpen en minuten voor het verdere bestuurlijk handelen toegankelijk te maken. In later tijd zijn afschriften vooral vervaardigd voor administratieve doeleinden, bijvoorbeeld bij processen of als bewijsstuk om een claim te onderbouwen.

Ook uit historische interesse en voor historiografische doeleinden zijn massa's kopieën vervaardigd. In dit verband kan gewezen worden op de afschriften uit de eerste helft van de negentiende eeuw, in opdracht van Gachard vervaardigd op basis van door hem doorzocht bronnenmateriaal in de archieven van Wenen, Parijs, Simancas en Londen.²¹ Voor koning Willem I zijn in diezelfde periode door Gachard afschriften gemaakt van de brieven berustend in het stadsarchief van Gent en in het archief te Brussel.²² In een aantal gevallen hebben dergelijke afschriften de betekenis van de originelen overgenomen doordat deze laatste verloren zijn gegaan.

Voor de inventaris is de grens gelegd bij de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw. Rond die tijd komt ook de fotografische reproductie op en de kopie in machineschrift, zodat een onevenredigheid zou ontstaan door de massale toename. Een uitzondering is gemaakt voor de collectie Japikse, berustend in het Koninklijk Huisarchief. De zich daarin bevindende kopieën zijn vaak transcripties van in het Duits gestelde en geschreven brieven. Daarom zijn deze afschriften een belangrijk hulpmiddel voor diegenen die het Duitse gotische schrift niet of in mindere mate machtig zijn. Vermelding van dergelijke afschriften biedt dan de mogelijkheid deze stukken in te gaan zien of kopieën ervan op te vragen.

g. Excerpten

Excerpten – uittreksels –, samenvattingen en regesten zijn in beperkte mate in de database opgenomen. Excerpten uit brieven zijn in principe verwerkt. Dat is altijd gebeurd als het excerpt of uittreksel, vaak bestaande uit een ruim citaat, de enige bekende overleveringsvorm van een document is. Excerpten zijn ook in de oudere literatuur te vinden, toen auteurs meer brieven tot hun beschikking hadden dan thans bekend zijn. Uit bijvoorbeeld Orlers geschiedenis van Leiden zijn van zeven verder niet bekende brieven van de prins en de stad uit de tijd van het beleg excerpten opgenomen.²³

²¹ Opgenomen in R. Wellens, *Inventaire des papiers, notes et manuscrits de Louis-Prosper Gachard, archiviste général du Royaume (1800-1885)* (Brussel 1983).

²² Koninklijk Huisarchief Den Haag, inv. A 11, XIV, H, 1 en 2.

²³ J.J. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden, inhoudende 't begin, den voortgang ende den wasdom der selver*. 3 dln. (Leiden 1641). Zie de nrs. 11305-11311.

Eén specifieke verzameling samenvattingen van de inhoud van brieven wordt onder de aandacht gebracht. Het betreft hier een eind achttiende-eeuwse deelinventaris van documenten toen aanwezig in het Dillenburgse archief. Van vele stukken hiervan is de huidige verblijfplaats onbekend; ze zijn vermoedelijk verloren gegaan. Demandt heeft op basis van de achttiende-eeuwse samenvattingen regesten gepubliceerd.²⁴ Deze samenvattingen en regesten vervangen dus de verder onbekende brieven en zijn in de inventaris opgenomen. Een katern met eveneens eind achttiende-eeuwse inhoudsopgaven van brieven uit het Dillenburgse archief bevindt zich thans op een niet voor de hand liggende plaats in het Koninklijk Huisarchief. Dit katern zal nog worden verwerkt.

3. Herkenning van 'prinselijke' documenten, titulatuur en mede-geadresseerde

Documenten gesteld op naam van Willem bij de gratie Gods prins van Oranje, graaf van Nassau, en hoe de verdere titulatuur mag luiden, voluit of verkort, en brieven door hem ondertekend, in origineel of in afschrift, zijn opgenomen. Dat geldt ook voor documenten waarbij in een adres of in een op-, bij- of onderschrift staat vermeld dat zij zijn gericht aan Willem prins van Oranje. Dit is niet vanzelfsprekend het geval als in of bij de documenten wordt vermeld dat zij zijn uitgegaan van of gericht aan 'Zijne Excellentie' of 'Son Excellence', afgekort 'Zijne Ex.tie' of 'Son Ex.ce'. Zo kan een adres van een brief kortweg luiden 'A son Ex.ce'. Per document moest worden uitgemaakt om welke excellentie het zou kunnen gaan. Er leefden immers in de jaren 1560-1580 meer prinselijke excellenties dan alleen Willem van Oranje. Zo komen in de inventaris voor: Pierre de Melun, prins van Epinoy; Fernando Alvarez, hertog van Alva; Don Luis de Requesens y Zuñiga; Alessandro Farnese, hertog van Parma.

Van de context hangt het af of een document afkomstig is van of gericht is aan de excellentie Willem van Oranje. Die context kan zijn: wie is de andere correspondent?; in welk archief bevindt het document zich?; zijn er meer geadresseerden of afzenders dan alleen de 'excellentie', bijvoorbeeld de Staten van Holland of de Staten-Generaal? Grofweg kan men stellen dat als in documenten in landelijke, gewestelijke en stedelijke archieven waarvan de archiefvormers de zijde van Filips II hielden, sprake is van 'Zijne Excellentie', in die gevallen Alva, Requesens of Parma wordt bedoeld. In de opstandige gebieden is 'Zijne Excellentie' bijna altijd Willem van Oranje. De Pacificatie van Gent uit 1576 is bijvoorbeeld in het geval van Gelderland een waterscheiding: daarvóór is Zijne Excellentie Alva of Requesens, daarna Oranje.

'Uwe Vorstelijke Genade' (U.V.G.) of 'Eure Fürstliche Gnaden' (E.F.G.) is de aanspreek- en aanschrijftitel van de prins in het Nederlands en Duits, 'Monseigneur' in het Frans. Titulair boven 'Zijne Excellentie' staan de Hoogheden ('Son Altesse' of 'Son Altèze'). Deze titel is voorbehouden aan de naaste familie van de koningen en keizers. In de documenten opgenomen in de databank dragen bijvoorbeeld de landvoogd Emanuel Filibert van Savoye, landvoogdes Margaretha van Parma, de gouverneurs-generaal Don Juan en Matthias en Frans van Anjou, hertog van Alençon, de titel 'Altèze'. Dat geldt niet voor landvoogdes Maria van Hongarije. Zij is immers nominaal koningin, dus 'Majesté', evenals Filips II en koningin Elisabeth van Engeland majesté zijn. Brieven aan Maria van Hongarije zijn eenvoudigweg geadresseerd: 'à la Reine', aan Filips II: 'au Roy', aan Margaretha van Parma: 'à Madame'.

Voor de volledigheid wordt hier nog opgemerkt dat Willem van Oranje over twee handtekeningen beschikte. In het Frans en Nederlands geschreven brieven en akten ondertekende hij met het Franse Guillaume de Nassau, dus met voornaam en familienaam. Dat deed hij doorgaans ook bij de brieven die hij aan de directe familie richtte, zoals de eigenhandige. Andere in het Duits gestelde brieven en documenten ondertekende de prins met zijn voornaam en zijn hoogste titel: Wilhelm Prinz

²⁴ K.E. Demandt, 'Nassau-oranische Korrespondenzen 1553-1570 in Gestalt der von den Dillenburger Archivaren Johannes von Arnoldi und Heinrich Westenburg Ende des 18. Jahrhunderts verfassten Regesten', *Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte* 38 (1988) 49-102; 39 (1989) 87-150. De samenvattingen berusten in het Hessisches Hauptstaatsarchiv Wiesbaden, Abt. 171 M, nrs. 319-321. Fotokopieën zijn aanwezig in de documentatie van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, afschriften in de collectie Japikse op het Koninklijk Huisarchief.

zu Uranien.²⁵ De titel Prins van Oranje was een titel van het Duitse Rijk, hem verleend door keizer Karel v. Die titel moest blijkbaar zijn diensten in het schriftelijke verkeer bewijzen. Alleen in zijn jeugd tekende de prins, op circa zestienjarige leeftijd, omstreeks 1549, met Wilhelm zu Nassau (nr. 10648). Tot Nassau, omdat Van Nassau was voorbehouden aan zijn vader. Die ondertekende: Wilhelm von Nassau.

4. Niet opgenomen categorieën

Niet opgenomen zijn:

- documenten uitgevaardigd door de voogden van de prins
- financiële documenten zoals rekeningen uitgebracht aan de prins of rekeningen en staten in zijn naam vervaardigd;
- leenakten op naam van de prins uitgevaardigd voor de leenkamers van Polanen/Breda, Buren/IJsselstein en Vianen;²⁶
- akten op naam van de prins met uitgifte van grond, verpachting of verhuring van grond in de gebieden van Breda, Klundert en de Niervaart, de Moerdijk en de Zwaluwe;
- zuiver persoonlijke documenten als huwelijkse voorwaarden en testamenten van de prins en zijn echtgenotes;
- deperdita, dat wil zeggen documenten waarvan bekend is dat zij ooit hebben bestaan. Dat kan zijn in een ander document, bijvoorbeeld in een brief waarin staat dat hij een antwoord is op een eerdere, vaak met datum vermelde, brief.
- documenten over de prins.

Wel opgenomen zijn verklaringen met betrekking tot leningen, beleningen, renten en dergelijke of schuldbekentenissen wegens leningen of achterstallige betalingen. Veel correspondentie gaat over deze zaken en deze categorie financiële documenten neemt een afwijkende plaats in binnen de overige financiële administratie.

²⁵ Document nr. 12562 uit 1565, bestemd voor de tollenaars langs de Rijn en de Moezel, geeft de opvattingen over ondertekening weer. Het stuk was eerst ondertekend met de Franse handtekening, die vervangen werd door de Duitse.

²⁶ De Lek en Polanen: S.W.A. Drossaers, *Het Archief van den Nassauschen Domeinraad*. Eerste deel: *Het archief van den Raad en Rekenkamer te Breda tot 1581*. Bd. 5 ('s-Gravenhage 1949); IJsselstein: Het Utrechts Archief; Vianen: Nationaal Archief. Zie over de periode dat Willem van Oranje lenen van Vianen uitgaf de aantekening van P. Horden, 'Willem van Oranje en Vianen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 65 (1952) 213.